

УДК 316.32

К.Ю. Галушко

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СТРУКТУРНО-ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Постановка проблеми. Тема глобалізаційних трансформацій сьогодні є домінуючою в проблематиці суспільних наук. Імплікації цього процесу відчуваються та аналізуються в усіх сферах соціального буття. Якщо у 1980-ті рр. уявлення про найвищий рівень соціологічного аналізу обмежувалися аналізом на рівні національної держави (“макросоціологія”), то з середини 1990-х таким рівнем стає “глобальний” [Смелзер]. При усьому різноманітті аспектів та контекстів глобалізаційних студій одним з найсуттєвіших є структурно-інституційний вимір глобалізації, який не можна не простежувати в часі. Тому зараз традиційно властива соціології “синхронія”, хронологічна одномоментність дослідницького зрізу, неминуче збагачується діахронним, соціально-історичним характером дослідження. В питаннях, пов’язаних з глобалізацією це важливо для усвідомлення її хронологічних меж та етапів і, особливо, структурних трансформацій міжнародної системи.

Стан розробки проблеми. Теза про поважну тривалість глобалізаційних процесів є одним з конкуруючих бачень глобальних трансформацій. Можна виділити принаймні чотири “хронологічних бачення” початку цього процесу, які обумовлені різними інтерпретаціями та дефініціями глобалізації: 1) від утворення давніх імперій та світових релігій (Д.Хелд, Е.МакГрю); 2) від часу Великих географічних відкриттів; 3) з XIX ст.; 4) з 1960-1970-х рр. Останнє бачення пов’язане з апологетикою процесів інформатизації економічних процесів; третє – з початком існування глобальної економічної системи (позиція Світового банку); друге відстоюється прибічниками світосистемної теорії І.Уоллестайна. Автору даної розвідки найбільш імпонує перша позиція, яка аргументована конкретним соціально-історичним матеріалом і є зручною для подальшого вивчення глобальних структурно-інституційних трансформацій.

Метою статті є простежити у контексті глобалізації структурні зміни міжнародної системи з ранньомодерних часів через трансформацію таких інститутів як колоніальна імперія та національна держава.

Європейська експансія від часів великих географічних відкриттів супроводжувалася поступовим збільшенням взаємозв’язків між державами, хоча одночасно з нею відбувалася й імперська експансія в інших регіонах, менше задіяних у перехрестях інтересів, наприклад, східна експансія Російської держави [1, р. 35-36]. Експансія Європи сприяла також й демонтажу попередніх, неєвропейських систем міждержавних відносин. Головною особливістю сучасного державного устрою, - до числа яких відноситься централізація політичної влади,

широка мережа державної адміністрації, територіальне урядування, система дипломатичних відносин, поява регулярних постійних армій (які у зародковому вигляді існували у Європі XVI-XVII ст.), - суджено було з часом стати основою глобального порядку. Головним засобом поширення цієї системи спочатку були сухопутні та військово-морські сили європейських держав, здатні на далеку навігацію та здійснення заморських операцій.

Першими мандрівниками були іспанці та португальці. Протягом двох століть іберійські монархії були провідниками європейської експансії, після чого вони зіткнулися з усе зростаючою конкуренцією. У XVII ст. їх посунули спочатку голландці, а потім англійці та французи. У XVIII ст. Переважним став англійський та французький вплив, а у XIX ст. він цілком перейшов до Британії. "Можливо, - пише Е.Хобсбаум, - світова капіталістична економіка XIX ст. тому стала настільки сконцентрованою довкола Британії, що розвивалася вона як єдина система вільних потоків, у межах якої майже увесь фінансовий капітал і товари з усього світу проходили через британські руки й інститути, перевозилися з континенту на континент британськими судами і оцінювались у фунтах стерлінгів" [2, р.14]. Британська морська та військова потуга зміцнила позицію Лондону як центру світової торгівлі і фінансів. Однак, до сьогоднішнього часу жодна держава не володіла одноосібною гегемонією; по меншій мірі, дві потужних держави завжди боролися за вплив у самій Європі, а їхні інтереси постійно стикалися на колоніальних теренах. До того ж розширення світової торгівлі втягувало у цю боротьбу не лише представників держави [3, р. 189]. колонії стали "коштовними каменями" у короні нових імперій. Кожна імперія намагалася забезпечити собі монопольне управління торговим та ресурсним потоком для власного збагачення, обкладаючи податками торгівлю монополії та заключаючи соціальні комерційні угоди. Іншим рушійним чинником у цих процесах було, звичайно, зростання національного престижу [1].

Експансія Європи по усій світовій кулі, як помітив один оглядач, "посилила вимоги до організацій, здатних до дій подібного масштабу. Уся решта інститутів сучасного суспільства -- держава, корпоративне підприємництво, наука – були сформовані завдяки цій експансії та здобули з неї величезну корисність" [4, р. 37]. Зокрема, імперська експансія стала головним джерелом зростання державної активності і влади. У той час як облаштування, планування та фінансування заморських мандрівок, рівно як й налагодження адміністративного управління на нових територіях вичерпували національні ресурси, уряди здобували певні дивіденди від "відкриття" та експлуатації неєвропейських країн. Виконавча влада і державна бюрократія набиралися досвіду і разом з тим збагачувались у майновому відношенні, що підіймало їхній авторитет в очах місцевої громадськості та місцевого населення. Перевага опинялася на боці тих держав, де поруч з військовою і суднобудівною галузями промисловості була надійна адміністративна інфраструктура, заможне населення та широка база оподаткування. У XVII-XVIII ст. цією перевагою володіли держави з абсолютистським та конституційним устроєм; у XIX ст. вона перейшла на бік національних держав, що виникли.

Хоча ранній модерний колоніалізм охопив чимало частин світу, а експансія європейсько-атлантичних морських імперій встановила міцні зв'язки поміж регіонами, історичний вододіл у взаємозв'язку політичних спільнот, що посилювався, прийшов у другій половині XIX ст. поштовхом до формування глобальних процесів як у сенсі протяжності, так й інтенсивності послужила стрімка експансія європейських держав, що розпочалася тоді ж з боротьби різних регіональних центрів за можливість максимально розширити свою експансію [5; 1, р. 340-350]. Безперечно, Британська імперія, що швидко розвивалася, та інші колоніальні європейські держави були найпотужнішими рушійними силами глобалізації наприкінці XIX ст. На кінець цього століття територія Британської імперії була настільки великою, що містила у собі майже чверть усього світового суходолу, на якій мешкало більше чверті населення земної кулі. Мова йшла не просто про інтенсифікацію європейської експансії у межах сучасного континууму, який охоплює і більш ранні століття, а про створення нової системи відносин панування та підпорядкування між головним регіонами світу, системи, що була забезпечена новими комунікаційним та транспортними інфраструктурами, котрі полегшували роботу нових механізмів політичного контролю.

Управління та контроль над широкими заморськими теренами були надзвичайно дорогими та непрактичними до тих пір, поки усюди, де можливо, не було запроваджено використання сучасних політичних структур і ресурсів. До кінця XIX ст., коли стали доступними та здобули широке поширення новаторські досягнення в галузі зв'язку та пересування: нові генерації парових двигунів, абетка Морзе, телеграф, кабельний зв'язок і т.ін. – зв'язок з розкиданими по усьому світі територіями підтримувалась важко, на них панувала сваволя ніким не контрольованих колоніальних адміністраторів і відбувалися такі події, про які в імперських центрах знали дуже мало або дізнавалися надто пізно. Хоча зміни у комунікаційній і транспортній технологіях були далеко не достатніми для того, щоби стати панацеєю для політичних еліт та класів у Лондоні, Парижі та Вашингтоні, вони вважали, що без капіталовкладень у них і розгортання їх усюди, де тільки уявлялось можливим, не зможуть повністю зберегти свої зростаючі інтереси на заморських територіях та керувати персоналом [6, р. 72-75].

Але, можливо, найважливіше, чим був позначений цей період експансії, - це, як не дивно, початок переходу від імперських та територіальних форм контролю, які були вельми проблематичним та вже відживали себе, до нових позатериторіальних форм влади та панування. Саме протягом останньої третини XIX і на початку XX ст. європейські імперії змінили свої форми керування, доповнивши безпосереднє втручання або безпосереднє адміністрування новими формами інфраструктурної взаємодії та управління. Американські соціальні історики М.Геєр та К.Брайт пишуть про це наступне: "після безпосередньої просторової експансії та захоплення територій ... нова спроба, з урахуванням нових можливостей синхронізувати глобальний час і скоординувати взаємодію в усьому світі... що стало можливим завдяки комунікаційним системам контролю.. і до кінця століття світ почав охоплюватися глобальними ланцюгами владних структур" (5, р. 1047). Європейські держави розвивалися у напрямку від екстенсивного поширення їхньої влади над

іншими теренами до формування механізмів та організацій, котрі могли б забезпечити їм контроль інфраструктурний. З часом режими особистої влади і безпосереднього контролю, з їхніми випадковістю та ненадійністю, поступилися місцем новим транснаціональним формам організації. Частіше за все це були більш анонімні системи влади – керовані та контрольовані новими транснаціональними організаціями та / або багатонаціональними корпораціями, - які почали жити своїм життям незалежно від національних держав, які сприяли їхній появі. Замість територіальних імперій, що охоплювали чимало регіонів і намагалися підпорядкувати їх єдиній політичній системі, почав складатися новий політичний лад, що спирався на чисельні урядові організації, міжнародні традиції та структури обміну – у промисловості та банківській справі, у царині інформації та зв'язку, в області туризму та культурного обміну. Вплив західної комерції, торгівлі та політичної організації повинен був пройти добу безпосереднього урядування і викликати до життя нові моделі не територіальної глобалізації – глобалізації без території [7]. Нагальні національні економічні інтереси часто штовхали європейські країни зберігати своє головуюче становище на колишніх колоніальних теренах, замінюючи “явну владу” “невидимим урядом” банків, кампаній та міжнародних організацій [1, р. 349-350]. (У негативістському радянському тлумаченні це явище звалось “неоколоніалізмом”). Звичайно у багатьох випадках цей процес міг остаточно завершитися лише після Другої світової війни і формального визнання незалежності колишніх колоній.

Тим не менш, з часів заснування Міжнародної телеграфної спілки у 1865 р., стало з'являтися чимало міжурядових установ, відповідальних за регуляцію та упорядкування різноманітних сфер діяльності. Мова йшла не про створення єдиної влади для управління світовими справами, а скоріше, про встановлення регулюючих режимів з метою чинити передбачуваний та організований вплив на транснаціональні процеси. До 1914 р. Суттєві аспекти глобальних відносин вже стали предметом міжнародної регуляції з боку світових організацій, котрі тим самим утворювали нову інфраструктуру для транснаціонального управління й контролю за економічними, соціальними та культурними процесами. Потягом усього цього часу, коли формувалася система міжнародного менеджменту, вона поступово поширювалася поза межі європейських країн, усе більше набуваючи властивостей глобальної юрисдикції. Поширення цих різноманітних форм публічної та приватної інтернаціональної регуляції мало поважні наслідки: “телеграми, листи та посилки заповнили міжнародні мережі... тоннаж товарів – особливо промислових виробів, - що відправлялися залізницею та транспортними комунікаціями Європи, усе зростав. Національні суди захищали іноземних власників авторських прав, патентів та торгових марок. Виробники усе частіше користувалися такими ж нормами. Відповідали вони й інтересам найбільш кваліфікованих робітників Європи. Торгівля рабами прийшла у занепад. Менше епідемій стало заноситися з-за кордону” [8, р. 106].

Але усі ці наслідки були результатом структурних змін світового міжнародного порядку, який сприяв стійкості і поширенню промислового капіталізму, нові міжнародні установи заклали основи більш багатобічної, хоч і усе ще

фрагментарної, системи глобальної регуляції у ХХ ст. Ці структурні зміни не могли відбуватися інакше, як за допомогою політико-інституціональної структури світового простору, що відбувалося (як виявилось врешті) через поширення системи національних держав.

Надалі у цьому контексті варто зупинитися на питанні зміни функцій сучасної національної держави в умовах глобалізації. Безперечно, що цей інститут обіймає провідне місце у сучасному світовому порядку. Сучасна держава, будучи державою національною, представляє собою політичний механізм, що відрізняється як від керуючих, так і від керованих, володіє вищою юрисдикцією на усій своїй території, претендує на монополію примусової влади (у веберівському сенсі) і визнається легітимним в результаті мінімальної підтримки чи принаймні лояльності з боку власних громадян.

Невід'ємним чинником розвитку системи сучасних національних держав є націоналізм – дискурс, який лежить сьогодні в основі політичного світобачення переважної більшості населення світу. Варто згадати, що як більш-менш чітко сформульована система цінностей, націоналізм є продуктом ХІХ ст. [9; 10], і можна було б очікувати, що внаслідок інтегруючих глобалізаційних процесів ця ідеологія “сепаратизму”, окремішності та розбудови національної держави на “руїнах” попередніх імперських, унітарних чи федеративних структур відійде у минуле як певна архаїка. Однак реальність довела протилежне: націоналізм не вгасає, а навпаки набирає сили. Тут свою роль відіграє і глобалізація, але не у тому сенсі, як було прийнято вважати десять років тому. Апологетика економічного виміру глобалізаційних процесів приховувала фактор політичної регуляції цих процесів через систему глобального менеджменту. Остання має хаотичний, але переважно конвенційний характер (як міжнародні відносини взагалі та норми міжнародного права зокрема), і тут руба стає питання про те, - хто ж саме є суб'єктами цього консенсусу, який унормовує перебіг міжнародного життя в усьому різноманітті його проявів (від культури до економіки). І тут безальтернативним поки актором є саме національна держава. “Принципи Вільсона”, покладені у підмур'я сучасної міжнародної системи, постулювали “право націй на самовизначення”, і неминуче поєднали процес лібералізації (про який мова піде нижче) і подальше національне розмежування до того імперського та колоніального світу. І тут вже не має значення, що поняття “нації” має безліч формулювань і не може визначатися за очевидними об'єктивними показниками, і те, що у низці цивілізацій світу поняття “нації” та “національної держави” є неадекватними щодо їхнього соціального світобачення. Наприклад, ісламський світогляд оперує терміном “умма” – світова громада віруючих мусульман і уявляє ісламську державність як універсальний халіфат, а тому існування в ісламському світі національних держав суперечить цінностям цієї релігії. Саме тому об'єктом ворожнечі радикального ісламізму часто є не лише демонізований Захід, але й власні державні інститути, факт існування яких розриває ісламський простір.

Після розпаду колоніальної системи та радянського табору число національних держав стрімко зросло. Крім того, сучасна національна держава набула специфічної політичної форми ліберальної або представницької демократії (різної міри дієвості).

Не зупиняючись докладно на характеристиках цього устрою, вже докладно висвітленого у літературі, слід лише вказати, що цей тип національної держави став домінуючим (що доводить банальна статистика [11, р. 7]). Можна виділити три “хвилі демократизації”, виділені відомим американським дослідником С.Хантінгтоном: перша з початку XIX ст. до сер. 20-х рр. XX ст., друга – з другої світової війни до початку 60-х рр., третя – з 1974 р. [12]. Остання хвиля охоплювала переважно південну та східну Європу, латинську Америку, пострадянські країни. Звичайно, що не існує якогось обов’язкового шляху від авторитаризму до ліберальної демократії – цей шлях є складним та суперечливим, що доводить, зокрема й український досвід останніх років.

Висновки. Проте, безвідносно до успіхів демократизації, досвід глобалізаційних процесів XX- поч. XXI ст. доводить невмирущість та інтенсифікацію саме національної моделі державності та міцність цієї структури, незважаючи на актуальне “розмивання суверенітету”. Можна впевнено стверджувати, що віщування “смерті держави” виявилися неадекватними. Процеси світової інтеграції, що тривали протягом століть, і які ми характеризували вище, доводять, що Вестфальська система міжнародних відносин, утверджена в Європі з 1648 р. протягом наступних століть була поширена на решту світу, а в її основі лежать міждержавні стосунки, а начебто “універсалістські” “принципи Вільсона” наповнили державні інститути національним змістом. У цьому сенсі, незважаючи на тенденції регіональної інтеграції (максимумом здобутків в цій царині є ЄС), національна держава у будь-якому разі виступає основним актором і суб’єктом політичних структуроутворюючих процесів, певним невід’ємним регулятором міри інтегративності. Доречно зауважити, що тривалість та складність інтеграції Європи обумовлена саме цим чинником, і вона, будучи максимумом реалізації інтегративних прагнень з існуючих на сьогодні регіональних структур, так і не “позбулася” тягара двох десятків національних держав з їхніми особливостями, суперечностями та ситуативними “забаганками”. Саме цей чинник ускладнює формування спільної зовнішньої політики ЄС, яка з причини нездоланної дифузії зовнішньополітичної діяльності в середовищі своїх членів, виглядає найменшим спільним знаменником, а тому є у певній мірі безпорадною. Тому, власне, можна погодитися з відомими британськими авторами (Д.Хелд та ін.), у тому, що ЄС сьогодні є полігоном випробування протиріччя між державним суверенітетом та новими формами структуризації політичного простору, формування нових наднаціональних осередків влади [13, с. 101].

Список літератури

1. Ferro M. Colonization: a Global history. - L., 1997;
2. Hobsbawm E. Industry and Empire. - L., 1969;
3. Tilly C. Coercion, Capital and European states, 990-1990. - Oxf., 1990;
4. Modelski G. Principles of World Politics. - N.Y., 1972;
5. Geyer M., Bright C. World history in a global Age // American historical review. -#100. - 1995;
6. Pakenham T. The Scramble for Africa. - L., 1992;
7. Pieterse J. Going global: futures of capitalism // development and Change. - #28. - 1997;
8. Murphy C. International Organization and International Change. - Cambr., 1994;
9. Сміт Е. Націоналізм. - К., 2004;

-
10. Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1789 г. – М., 1997;
  11. Potter D., Goldblatt D. Democratization. – Cambr., 1997;
  12. Хантингтон С. Третья волна. – М., 2003;
  13. Хелд Д. И др. Глобальные трансформации. Политика, экономика и культура. – М., 2004.

Поступило в редакцию 13.01.2005